

## **РЕЗУЛЬТАТИВНІСТЬ ТА ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ У РЕГІОНІ РАДІАЦІЙНОГО ЗАБРУДНЕННЯ**

*Викладено результати досліджень щодо економічного і соціального стану сільської території як системоутворюючого фактору розвитку аграрного сектору економіки. Визначено результативність використання виробничого, трудового і соціального потенціалу сільських територій радіаційно забрудненого району в умовах ринкових перетворень і тривалої системної кризи. Ідентифіковано проблеми та негативні тенденції, що стримують функціонування аграрного виробництва та соціальної інфраструктури, поліпшення матеріального добробуту селян.*

### **Постановка проблеми**

В наукових дослідженнях та аграрній виробничій сфері останнього десятиліття поступово підвищується увага до вивчення і вирішення проблеми розвитку сільської території як системоутворюючого фактору розвитку

---

© В. М. Циганок, Ю.В. Циганок

\* Науковий керівник – д.е.н., професор В.В. Зіновчук

аграрного сектору економіки. Тоді як світова аграрна наука і практика вже нагромадили великий досвід і мають розгалужену мережу дослідницьких центрів, які всебічно вивчають цю винятково важливу проблему, у вітчизняній аграрно-економічній науці поки що переважає фрагментальне вивчення окремих питань проблеми розвитку сільської території. Для вирішення цієї проблеми вже виконано ряд важливих досліджень такими відомими вченими як В.В. Юрчишин, П.Т. Саблук, А.С. Малиновський, О.М. Онищенко, Л.О. Шепотько та їх науковими школами, які дають порівняно повне відображення наукової сутності економічної категорії сільської території, труднощів, які доводиться вирішувати на шляху їх відродження та розвитку.

### **Об'єкт та методика досліджень**

*Об'єктом досліджень є:* вивчення комплексу чинників негативного впливу ринкових перетворень, системної кризи та наслідків Чорнобильської катастрофи, які призвели до часткового занепаду виробничої сфери, функціонування і розвитку соціальної інфраструктури сільської території (на прикладі кращого в регіоні приватного підприємства «Велідницьке» та Нововелідницької сільської ради Овруцького району Житомирської області). Визначення напрямів їх відродження.

*Методика досліджень.* В ході досліджень застосовувався комплекс методів, що дозволили отримати науково-обґрунтовані результати. Серед них: економіко-статистичний, монографічний, аналізу, синтезу, порівняння, соціологічне опитування тощо.

### **Результати досліджень**

Внаслідок аграрної реформи в сільськогосподарському виробництві відбулося удосконалення економічних та юридичних відносин, селянам надано право обирати найбільш прийнятний для кожного з них спосіб сільського буття, проведена безоплатна передача у приватну власність земельних і майнових паїв, сформовані ринкові організаційно-правові форми господарювання на селі, одержали подальшого розвитку орендні відносини, розвивається несільськогосподарське підприємництво в сільській місцевості.

У процесі прискореного реформування, відоме на Поліссі ПП «Велідницьке», що об'єднує сім населених пунктів, змінивши організаційно-правову форму господарювання, у складних екологічних умовах радіоактивного забруднення, ринкових перетворень і системної кризи зберегло свій майновий і виробничий комплекс та соціальну інфраструктуру, змогло вижити і продовжує поповнювати продовольчі ресурси країни.

Якщо у 2005 р. ПП «Велідницьке» мало 1928 га сільськогосподарських угідь, з них 1901 га ріллі [1, с. 31], то на кінець 2008 р. вже стало 2330 га сільгоспугідь і 2305,6 га ріллі, або, відповідно, на 20,8 % і 21,3 % більше. Наявність основних засобів, трудових та енергетичних ресурсів в ПП «Велідницьке» охарактеризовано в табл. 1.

Таблиця 1. Забезпеченість ПП «Велідницьке» основними та оборотними засобами, трудовими та енергетичними ресурсами

Показники	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2008 р. у % до 2006 р.
Вартість основних засобів с.-г. призначення, тис. грн	7746	6360	6672	85,7
у т. ч.: на 100 га с.-г. угідь	361	236	284	78,6
на 1 середньоріч. працівника	25	23	21	84
Кількість середньорічних працівників, чол.	301	292	316	105
Навантаження: на 1-го працюючого:				
сільгоспугідь, га	7,1	8,1	7,4	104,2
ріллі, га	7	7,5	7,3	104,3
Енергетичні ресурси, к.с.	2283	2283	2288	100,2
у т. ч.: на 100 га с.-г. угідь	85,5	85,5	98,2	114,8
на 1 середньоріч. працівника	7,6	7,8	7,2	94,7
Вартість оборотних засобів, тис. грн	4080	4381	7823	194,7
у т. ч.: на 100 га с.-г. угідь	181,3	161,2	335,7	185,2
на 1 середньоріч. працівника	13,4	14,8	24,8	185,1
на 1 грн основних виробничих фондів, грн	0,52	0,69	1,17	225

Приватне підприємство ринкового типу, яке розміщено в третій зоні радіоактивного забруднення, в складний період активних ринкових перетворень по-господарськи поставилось до збереження основного засобу сільськогосподарського виробництва – землі, збільшило її площу за рахунок оренди на п'яту частину. Основні виробничі засоби сільськогосподарського призначення скоротились, переважно, за рахунок амортизації, зносу, старіння та списання на 14,3 %. На підприємстві стабілізовано трудові ресурси – чисельність середньорічних працівників за 2006–2008 рр. зросла на 15 осіб, або на 5 %. Незначним чином (на 4 %) збільшено навантаження сільгоспугідь та ріллі на кожного працюючого. Збережено енергетичні ресурси підприємства в обсязі 2288 к.с., а в розрахунку на 100 га сільгоспугідь вони зросли на 14,3 %.

Внаслідок стійкого господарювання протягом 2006–2008 рр. у ПП «Велідницьке» середньорічна вартість оборотних фондів (засобів) зросла з 4 до 7,8 млн грн, або майже в два рази. Їх обсяг на 1 грн основних засобів сільськогосподарського призначення збільшено з 0,52 до 1,17 грн, або у 2,2 рази. Це створює сприятливі можливості для майбутнього розвитку сільськогосподарського виробництва.

Проте господарство зазнало відповідних витрат від радіації та ринкових перетворень. В умовах виживання відбулися значні структурні зміни, зокрема в землеробстві. Порушена науковообґрунтована система ведення землеробства, характерна для Полісся. В рослинництві зруйновано галузі льонарства та овочівництва, а картоплярство в структурі посівних площ займає лише 7–13 га,

або 0,6 %. Порушені сівозміни, які функціонували десятиліттями. Все це негативно впливає на розвиток рослинництва та тваринництва (табл. 2).

Таблиця 2. Виробництво сільськогосподарської продукції у ПП «Велідницьке»

Показники	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2008 р. у % до 2006 р.
Рослинництво				
Посівні площі – всього, га	2177	2300	2305	105,9
у т.ч. зернові та зернобобові	1476	1029	2133	144,5
картопля	7	7	13	185,7
Урожайність: зернових, ц/га	23,1	19,8	17,8	83,6
картоплі, ц/га	61,4	124	90,3	147,1
Виробництво: зерна, ц	32383	20376	37884	117
картоплі, ц	430	874	1173	272,8
Тваринництво				
Поголів'я ВРХ – всього, голів	2030	2030	2031	100,1
у т.ч. корови	830	830	830	100
Продуктивність тварин:				
надій молока на 1 корову, кг	2526	1789	2274	87,6
середньодобовий приріст ВРХ, г	300	300	275	91,7
Виробництво м'яса – всього, ц	1909	2031	1287	67,4
на 100 га с.-г. угідь	89	76,1	55,2	62
Виробництво молока – всього, ц	19348	12510	13158	68
на 100 га с.-г. угідь	904,8	468,4	564,6	68,4

Господарство використовує можливості Полісся і умови приватизації землі для збільшення посівних площ, які за 3 роки зросли на 5,9 %. Проте засіваються вони переважно житом, площа якого у 2008 р. досягла 1491 га, що складає 64,7 % у структурі посівів; 15,7 % площ були зайняті вівсом, а 12,1 % – просом. В той же час відсутність рекомендованих попередників та необхідної норми мінеральних добрив призвели до зниження урожайності зернових культур на 16,4 %. Урожайність картоплі зросла на 47,1 %, її площа складає 13 га. Валове виробництво зерна протягом 2006–2008 рр. зросло на 17 %, а картоплі – в 2,7 раза.

Господарство зберегло поголів'я і розвиває галузь тваринництва. Протягом трьох років, незважаючи на складні умови, тут постійно утримували 2030 голів ВРХ, в т.ч. – 830 корів. Поголів'я корів у структурі стада складає 41 %, а на 100 га сільгоспугідь – 35,6 голів. За такої концентрації поголів'я надій молока на корову за 2006–2008 рр. знизився на 12,4 %, приріст ВРХ – на 8,3 %. Це стало наслідком того, що виробництво м'яса та молока за цей період знизилося майже на третину. Проте на 100 га с.-г. угідь підприємство виробляє продукції тваринництва значно більше, ніж інші господарства в області радіаційного забруднення. Основні показники економічної ефективності господарювання наведені в таблиці 3.

Таблиця 3. Основні економічні показники господарської діяльності ПП «Велідницьке» за 2006–2008 рр.

Показники	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2008 р. у % до 2006 р.
Виробництво валової продукції (у порівняльних цінах 2000 р.), тис. грн	4947	4723	5640	114,0
у т.ч. на 100 га с.-г. угідь, грн	185280	203142	242073	130,6
на 1 середньорічного працівника, грн.	16234	15830	17849	109,9
Валова продукція рослинництва, тис. грн	2065	1723	2723	131,9
Валова продукція тваринництва, тис. грн	2882	2982	2918	101,2
Товарна продукція – всього, тис. грн	3717	3820	4886	134,0
у т.ч. рослинництва, тис. грн	1660	1617	1386	83,5
тваринництва	2787	2103	3022	108,4
Валовий дохід – всього, тис. грн	2237	1855	1922	85,9
на 100 га с.-г. угідь, грн	83782	69476	82489	98,4
Прибуток – всього, тис. грн	411	531	572	139,2
у т.ч. на 100 га с.-г. угідь, грн	15393	19888	24806	161,1
на 1 середньорічного працівника, грн	1365	1818	1810	132,6
Рівень рентабельності, %	6,3	13,4	10,9	+4,6 в.п.
Фондовіддача, коп. на 1 грн основних виробничих засобів	63,8	69,0	84,9	133,1

Основні економічні показники функціонування ПП «Велідницьке» мають стійку тенденцію до зростання. Виробництво валової продукції протягом 2006–2008 рр. зросло на 14 %, а з розрахунку на 100 га сільгоспугідь – на 30,6 %. Продуктивність праці на підприємстві підвищено на 9,9 %. Валова продукція рослинництва збільшилася на 31,9 %, а тваринництва, через зниження продуктивності тварин, – лише на 1,2 %.

Вартість товарної продукції збільшилась на 34 %, в т.ч тваринництва – на 8,4 %. Вартість товарної продукції рослинництва зменшилась на 274 тис. грн, або на 16,5 %. Валовий дохід господарства скоротився на 14,1 %, а на 100 га сільгоспугідь – на 1,6 %.

ПП «Велідницьке» прибуткове і рентабельне. За три роки тут отримали 1,5 млн грн прибутку, рівень рентабельності зріс з 6,3 % до 10,8 %, а в 2007 році він складав 13,4 %. В досліджуваний період спостерігається стала тенденція до підвищення фондовіддачі. Все це створює відповідну основу для комплексного розвитку сільської території довкола даного підприємства.

Академік В.В. Юрчишин при визначенні сільської території як економічної категорії стверджує, що її «єдиновірно розглядати як системне явище (утворення), яке крім території, як такої, включає в свою орбіту все те, що на ній у тій чи іншій формі функціонує або є її складовою. Це стосується територій будь-яких розмірів. За критерієм їх величини – вони можуть бути мікро (село,

сільська рада), мезо (район) і макро (регіон, область) сільськотериторіальними утвореннями, кожне з яких характеризується сукупністю властивих йому структурних, функціональних та інших характеристик» [7, с. 3].

На території Нововелідницької сільської ради площею 13374 га розташовано 7 сіл, у яких розміщено біля 20 підприємств і організацій. Серед них ПП «Велідницьке», виробничі підрозділи Словечанського держлісгоспу – Велідницьке лісництво та лісоскладське господарство «Велідники», що займають територію 6510 га; ДП «Словечанський» АПК – 1642 га; Сорокопенське лісництво Овруцько-Народицького держлісгоспу – 506 га; підприємства транспорту і зв'язку Південно-західної залізниці – 225 га; промислові та інші підприємства – 15 га; водогосподарські організації – 13 га; сільські заклади, установи, організації – 19 га. Землі, які надані у власність та постійне користування громадянам складають 1594 га, землі запасу в межах населених пунктів займають 1036 га [1].

При дослідженні даної сільської території вивчалися питання демографічної ситуації, розвитку соціальної інфраструктури, життєдіяльності сільської громади, задоволення місцевого населення заробітною платою та соціально-побутового обслуговування в регіоні радіоактивного забруднення. Характеристика демографічної ситуації наведена в таблиці 4.

За досліджуваний період (1985–2008 рр.) загальна кількість населення Нововелідницької сільської ради скоротилося на 40,1 %, народжуваність зменшилася на 47,7 %, смертність сільських жителів зросла на 5,1 %, природний приріст населення скоротився у 7,8 рази. Слід відзначити повернення понад 100 осіб, які виїхали з неї після 1986 р.

**Таблиця 4. Демографічні процеси в зоні радіоактивного забруднення Нововелідницької сільської території Овруцького району Житомирської області (1985–2008 рр.)**

Роки	Всього населення, осіб	Кількість народжених, осіб	Кількість померлих, осіб	Природний рух, осіб (приріст, зменшення)
1985	5016	54	59	-5
1986	5005	35	56	-21
1987	4526	38	53	-15
1990	4074	38	62	-24
1995	3670	58	62	-4
2000	3456	54	56	-2
2002	3295	21	61	-40
2005	3102	29	62	-33
2006	3086	33	70	-37
2007	3080	34	73	-39
2008	3006	23	62	-39
2008 в % до 1985	59,9	42,3	105,1	-7,8

Погіршення демографічної ситуації в зоні радіоактивного забруднення Житомирської області частково пов'язано з тим, що протягом 20 років, які минули після аварії на ЧАЕС, значна частина молодого та більш активного населення була переселена в екологічно чисту місцевість країни. Це значно погіршило вікову структуру Нововелідницької сільської громади (табл. 5).

**Таблиця 5. Чисельність та вікова структура населення Нововелідницької сільської ради Овруцького району, яке проживає в III зоні гарантованого відселення (2007 р.)**

Нововелідницька сільська рада, населені пункти	Всього населення		З них дітей у віці				Особи у віці старшому за працездатний	
			1–14 років		15–17 років			
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Всього по сільській раді	3080	100	581	19,1	117	3,7	1059	34,8
с. Нові Велідники	781	24,8	178	22,8	33	4,2	207	26,5
с. Іллімка	135	4,3	19	14,1	10	7,4	50	37
с. Красилівка	833	26,5	158	18,9	35	4,2	297	35,6
с. Прибитки	595	18,9	77	12,9	14	2,4	238	40
с. Сорокопень	235	7,5	46	19,6	7	3	106	45,1
с. Старі Велідники	414	13,2	85	20,5	15	3,6	124	30
с. Чабан	107	3,4	18	16,8	3	2,8	37	34,6

Як свідчать дані таблиці 5, з 3040 осіб, котрі проживали на території Нововелідницької сільської ради у 2007 р., 19,1 % складають діти у віці до 14 років, а молодь яка у недалекому майбутньому може поповнити трудові ресурси, складає лише 3,7 %, що в десять разів менше від питомої ваги населення, старших працездатного віку, яким у структурі належить 34,8 %. В селах Прибитки та Чабан найближчим часом можуть поповнити трудові ресурси лише 2,4–2,8 % їх мешканців. У с. Сорокопень, де залишилось 235 осіб населення – пенсіонери складають 45 %. У селах Чабан, Сорокопень та Іллімка у 2007 р. проживало лише по 1–2 дитини у віці до одного року.

З метою стримання негативних демографічних процесів, поліпшення умов проживання та зниження міграції сільського населення після аварії на ЧАЕС за рахунок держави розпочато газифікацію населених пунктів Нововелідницької сільської ради. Зокрема, проведено газопровід високого тиску (55 атм.) довжиною 25 км, збудовано ГРС, газифіковано школу, дільничну лікарню, будинок культури, адмінприміщення і кілька десятків дворів. За кошти ПП «Велідницьке» та населення продовжується газифікація решти дворів. Сільськогосподарським підприємством за власні кошти збудовано 7,5 км доріг з твердим покриттям, проведено 2,5 км водогінних мереж. Значна увага приділена телефонізації сіл. В 2004 р. побудована АТС, а на кінець 2005 року вже встановлено 430 телефонних номерів.

Сільська громада поступово перетворюється у визначальний соціальний осередок функціонування сільської території. Завдяки консолідації її зусиль, зусиль органів самоврядування, керівників і спеціалістів виробничих структур та закладів, установ і організацій, розташованих на території Нововелідницької сільської ради, а також державних органів влади району та області, сільській громаді вдалося зберегти і забезпечити функціонування створеної соціально-культурної, побутової та виробничої сфер на вказаній території (табл. 6).

**Таблиця 6. Мережа закладів освіти, культури, медицини, торгівлі, зв'язку на території Нововелідницької сільської ради Овруцького району Житомирської області (станом на 01.01.2008 р.) [2]**

Населений пункт	Дворів	Всього населення	Назва і коротка характеристика закладу
с. Нові Велідники	275	781	Загальноосвітня школа I-III ступенів, у якій навчається 310 учнів; дитсадок на 45 місць; будинок культури; бібліотека; дільнична лікарня на 25 ліжок; будинок престарілих на 25 осіб; магазин; відділення зв'язку
с. Красилівка	300	833	Загальноосвітня школа I і II ступенів, у якій навчається 120 учнів; будинок культури; бібліотека; ФАП; магазин
с. Прибитки	241	595	Загальноосвітня школа I-II ступенів, у якій навчається 56 учнів; будинок культури; бібліотека; ФАП; магазин
с. Старі Велідники	147	414	Клуб; магазин
с. Сорокопень	112	235	Клуб; магазин
с. Іллімка	50	135	Клуб; магазин
с. Чабан	43	107	Клуб; магазин
Разом по Нововелідницькій території	1172	3080	Діють: Загальноосвітні школи, у яких навчається 486 учнів; дитсадок на 45 місць; 3 будинки культури та 4 клуби; 3 бібліотеки; дільнична лікарня і 2 ФАПи; 7 магазинів; відділення зв'язку; будинок урочистих подій

Незважаючи на посилений контроль і надійний захист керівників ПП «Велідницьке» та органів місцевого самоврядування, два ФАПи у селах Старі Велідники та Сорокопень у 2007 р. припинили своє існування.

Винятково важливою передумовою відродження та відбудови сільських територій має стати активізація участі аграрних підприємств та інших структур сільської місцевості у підтриманні соціального розвитку сільських поселень.



Життєдіяльність та задоволення потреб населення постраждалого від Чорнобильської катастрофи багато в чому залежить від його трудоустрою та рівня оплати праці (табл. 7).

Таблиця 7. Чисельність середньорічних працівників та рівня оплати праці  
ПП «Велідницьке» Овруцького району Житомирської області

Показники	2006 р.	2007 р.	2008 р.	2008 р. у % до 2006 р.
Середньорічна кількість працюючих, чол	301	292	316	104,9
Нараховано заробітної плати, тис. грн	1804,5	1718,4	2258,5	125,1
Середньорічний обсяг оплати праці, грн	5995	5885	7167	118,5
Середньомісячна оплата праці, грн	499,6	490,4	597,2	119,5

Хоча рівень оплати праці у ПП «Велідницьке» можна вважати ще не достатнім, проте темпи його зростання за 2006–2008 рр. склали 19,5 %. Це дозволяє підприємству підтримувати задовільний рівень життєдіяльності, зберегти кадри масових професій, функціональних працівників, запобігати безробіттю, забезпечити сільській громаді виживання в умовах радіаційного забруднення, системної кризи та ринкових перетворень і стати важливим соціально-економічним фактором життєдіяльності сільської території.

### Висновки

Позитивні результати функціонування аграрного сектору України безпосередньо залежать від соціальних та економічних індикаторів розвитку сільських територій. В умовах радіоактивного забруднення, вольових ринкових перетворень, системної кризи, самоусунення держави від цілеспрямованої підтримки аграрних товаровиробників, в країні сформувалася стійка негативна тенденція до занепаду сільських територій. Під впливом цих чинників, навіть у кращих аграрних формуваннях, до яких традиційно відносять ПП «Велідницьке», порушено традиційну науково обґрунтовану для поліської зони виробничу структуру та сформовані сівозміни, перестали вирощувати овочі, льон-довгунець, скоротили насадження картоплі. Екстенсивне вирощування зернових культур призвело до зниження їх урожайності. В тваринництві розводять тільки ВРХ, продуктивність якого поступово знижується. Проте навіть за цих умов ПП «Велідницьке» залишилось прибутковим, рівень рентабельності складає 6–13 %. Це дозволяє підтримувати задовільну життєдіяльність сільської громади, зберегти і розвивати соціальну інфраструктуру на території Нововелідницької сільської ради.

### Перспективи подальших досліджень

Враховуючи системну руйнацію аграрного сектора, глибокий соціально-економічний занепад поселенської та культурно-побутової мережі, безробіття та надмірну знедоленість переважної частини сільських жителів, ці та інші проблеми набувають особливої актуальності, що вимагає продовження досліджень з визначення ситуації та розробки комплексних заходів системного відродження і розвитку сільських територій на основі пошуку і практичного втілення в життя нетрадиційних напрямів, шляхів і механізмів соціальної відповідальності державних органів місцевого самоврядування, виробничих, господарських, комерційних і бізнесових структур за майбутнє українського села, сільських територій і громад.

### Література

1. Малиновський А.С. Двадцять років після аварії на ЧАЕС: реалії життя: доп. на 5-й Міжнар. наук. конфер. «Досвід подолання наслідків Чорнобильської катастрофи в сільському і лісовому господарстві – 20 років після аварії на ЧАЕС»/ А.С. Малиновський – Житомир: Вид-во «Державний агроекологічний університет», 2006. – С. 3–38.
2. Малиновський А.С. Системне відродження сільських територій в регіоні радіаційного забруднення: монографія/ А.С. Малиновський – К: ННЦІАЕ, 2007. – 604 с.
3. Онищенко О.М. Концептульні проблеми майбутнього українського села і селянства/ О.М. Онищенко, В.В. Юрчишин// Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 24–28.
4. Прокопа І.В. Соціальні аспекти розвитку сільських територій/ І.В. Прокопа// Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 48–51.
5. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави/ П.Т.Саблук// Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 4–12.
6. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. Соціальні ресурси сільських територій / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський, В.Д. Яровий – К: Інститут Економіки НАН України, 2003. – 466 с.
7. Юрчишин В.В. Сільські території як системо утворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки/ В.В. Юрчишин// Економіка АПК. – 2005. – № 3. – С. 3–9.
8. Циганок В.М. Демографічна ситуація, економічний та соціальний розвиток АПК регіону радіоактивного забруднення через двадцять років після аварії на ЧАЕС/ В.М. Циганок., М.К. Циганок, Ю.В. Циганок; ДАУ. – Житомир, 2006. – 80 с.